

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА У ВИДАННЯХ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Стаття присвячена висвітленню внеску київського православного духовництва в розвиток і утвердження християнської моралі в XVII ст.

Ключові слова: лаврська друкарня, богословсько-етична, світська література, вчені монахи, морально-етичні цінності.

Статья посвящена изображению вклада киевского православного духовенства в развитие и утверждение христианской морали в XVII в.

Ключевые слова: лаврская типография, богословско-этическая, мирская литература, учёные монахи, нравственно-этические ценности.

The article deals the elucidation of contribution of Kyiv orthodox priesthood in the development and consolidation of christian morality in XVII century.

Key words: lavra printing house, theological and ethical, secular literature, learned monks, moral and ethical values.

Києво-Печерська лавра була важливим культурно-освітнім центром України протягом багатьох століть. Її діяльність особливо вагомою стала в першій половині XVII ст., коли зросло значення Києва як центру національного відродження України, оскільки в той час саме до Києва перемістився осередок культурно-літературного й мистецького, а також наукового життя. Григорій Сковорода, поза сумнівом, може бути зарахований до продовжувачів традицій цього осередку.

Друкарня Києво-Печерської лаври виникла порівняно пізно. Адже достеменно відомо, що книги слов'янським шрифтом друкувалися в Європі від 1450 р. – у Кракові, Венеції, Валахії, Чорногорії, Празі, Вільно, Белграді, Римі, Москві, Несвіжі, Львові, Тьубінгені, Острозі, Дермані, Стратині, Заблудові, Галичі, Єв'є, Могильові, Почаєві, Угорцях, Рахманові. Легенда гласить, що заснована друкарня Лаври 14 серпня 1616 року.

1616 року в друкарні Лаври видано «Часослов з Богом Святим». У передмові до книги мовиться, що у православному місті Києві в училищах необхідно видавати «світу книги» – очевидно, не лише для потреб школи при Лаврі, а й для широкого загалу, для «просвіщення людей», а оскільки «інаконе подобает, точію от молитви почати», то першою виданою книгою є саме Часослов.

Друга збережена до нашого часу книга – це «Вінок чеснот» Олександра Митури, має 12 сторінок, що вміщують 9 віршів [4]. Вони прославляють рід, вдачу і чесноти Єлисея Плетенецького, його добру справу – купівлю друкарні Федора Балабана у Стратині і спорядження її до Києва. Написана й видрукована книжка як панегірик-вітання до Різдва 1618 року.

Той факт, що, почавши з молитви до Бога, діячі друкарні звернулися до прославляння чеснот людини як добрих справ, спрямованих на спільне благо, засвідчує завдання її як осередка ренесансної культури. «Вінок чеснот» є справжнім зразком літератури, яка націлює насамперед на громадянське служіння як богоугодну справу. Єлисей Плетенецький прославляється як захисник віри, невтомний працелюб: він не лише в молитві піклується про віру, а своїми справами зміцнює церкву, дбає про людей:

Не менш свідчить Радомишль, з ним
Городок славний,
Де ти, отче, збудував богадільні справні.
Де б за що не брався ти – наслідок єдиний:
Благо церкві, шпиталю і простій людині [4, с.89].

Заснування друкарні виділено як окрему чесноту; їй присвячено особний вірш:

Воскресив друкарню нам після Балабана,
Знову видаванням книг церква увінчана [4, с.90].

У вірші «Промова» автор підкреслює скромність архімандрита, його «доброту, лаврами обвиту», любов, повагу і відкритість до людей:

Не гордуєш бо ніким, живеш, людям радий,
В серці їм несеш любов, даруєш поради...
Як не маєш золота, то й не потребуєш,
З приємністю на душі нужденним даруєш [4, с.91].

Наступним виданням (1619 р.) була «Анфологіон або Трефологіон» – вибрана Мінея на весь рік, перекладена зі старогрецької Йовом Борецьким. Як відомо, Четві-Мінеї були загальноновизнаними морально-повчальними збірниками житій святих церкви, впорядковані по місяцях – від грецького «мен» – місяць. Такі книги мали подвійне навантаження: вони давали матеріал священикам для побудови проповіді, а також призначені для популяризації моральних прикладів і настанов – адже життя святих церкви, у даному разі православної, популяризувалися з метою збудити цікавість до наслідування їх добродісного життя, їх праведного шляху на землі, який зробив можливим вічне блаженство й беатифікацію.

У 1620 році видано «Служебник». Такого типу видання також мали велике значення в ті часи, бо православна церква змушена була виборювати собі право на існування в Речі Посполитій, вона мала утверджуватись у догматах та обрядах, де було чимало різночитань. Богослужбові книги, які видавались у друкарні Лаври в перші роки її заснування, мали велике ідейно-патріотичне значення. Українська православна церква виконувала завдання морально-етичного та естетичного виховання українського населення [6].

Свідченням цього є багато панегіриків видатним діячам культури, серед яких виділяються видані «Вірші» Касіяна Саковича на вшанування славного лицаря гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного – людини, чиє життя й діяльність служили прикладом для співвітчизників. Гетьман Козацького війська, прославлений військовими звитягами, особливо у битві під Хотином 1621 р., заслужив повагу й вічну славу в народі своєю громадською діяльністю. Вписавшись з усім військом Запорізьким до новоствореного Київського братства, цей далекоглядний політик фактично закріпив українське відродження, що дало можливість розгорнути діяльність вченого гуртка при Києво-Печерській лаврі, а згодом привело до створення вищого навчального закладу на зразок західноєвропейських університетів – Києво-Могилянської академії.

Г.Грабович вважає, що «жанрово цей твір поєднується з панегіриком, і, що, може, важливіше, з повчальним *exemplum i memento mori* [1, с.284], і «без перебільшення можна сказати, що «Вірші» являються, так би мовити, «класичним прикладом дидактичної ренесансної поезії і гуманітарної думки на Україні» [1, с.285].

Цей же дослідник детально перераховує згадані у «Віршах» чесноти гетьмана, які мали викликати резонанс у суспільстві, служити прикладом для наслідування. Нащадки повинні шанувати померлого гетьмана-лицаря за те, що він утверджував вірність слову, свободу, гідність людини, мужність, обов'язок служби. Найвища серед них – свобода. Згадані чесноти Сагайдачний плекав у козаків, але найбільшою його заслугою є утвердження ідеї громадянського служіння. З нею пов'язана «вища й абстрактна цінність», яку Г.Грабович називає «легітимністю». У «Віршах» вона позначена як основний ідеал Ренесансу. «Від цього, в свою чергу, витворюється не тільки поняття закону, але поняття *regnum*, тобто «Ойчизни»,

що стоїть вище самого короля, не то гетьмана і війська, і будучи тим абсолютним, гарантує те, що ми тепер називаємо «правовою державою» [1, с.287].

Як видно з реєстру подальших видань Лаври, основна увага тут приділялася морально-повчальним творам. Це були переклади «Житій» видатних християн. У 1623 році видано «Трипісник із житієм Марії Єгипетської», а також Бесіди Йоана Золотоуста на 14 послань Апостолів, перекладені Захарією Копистенським. Наступного року опубліковані Бесіди Золотоуста на Діяння Апостолів, перекладені групою вчених – Захарією Копистенським, Памвою Бериндою, Гавриїлом Дорофієвичем, Йосипом Святогорцем. Передмову написав Захарія Копистенський.

Уже в першому десятилітті після заснування друкарні традиційними серед її видань стали публікації похоронних промов на честь видатних громадських та церковних діячів. 1625 р. вийшло друком «Казання Захарії Копистенського на погріб Єлисея Плетенецького». Цього ж року видано Апокаліпсис з тлумаченням Андрія Критського.

Специфіка видань першого десятиліття функціонування друкарні була зумовлена тогочасними суспільно-політичними умовами, а також духовно-культурними потребами суспільства. Адже виникнення друкарні припадає на важкі для суспільства часи. Захиталися віками усталені цінності, частина православних єрархів перейшла до унії, створила нову уніатську церкву – підвладну папі. Серед православних єпископів було багато неграмотних людей, навіть таких, які призначалися на керівні посади в церкві без відповідної підготовки. Частина владик замість просвіти народу та свого власного вдосконалення зайнялася торгівлею та мисливством. Процвітала симонія – святокупство, яке всіляко заохочувалось королівською владою [6].

У ті часи розбрату й хитання першочерговим завданням було зміцнення віри, закріплення її теоретичних підвалин, а також виховання широких суспільних верств мирян, розповсюдження й поглиблення освіти, розвиток культурної традиції, проповідь високих моральних чеснот і цінностей. Це завдання глибоко розуміли й сприймали вчені лаврського гуртка. Кожна друкарня в той час була ніби окремим науковим центром, що групувався навколо друкарського верстата, різновидом «академії вільних наук». Не була винятком і друкарня при Лаврі. З організацією Києво-Могилянської колегії друкарня при Лаврі стала її науковим центром.

Із схеми, яку подають історики Київської колегії Ф.Титов та Ол.Яблуновський, видно, що вже під кінець XVII століття у бібліотеці колегії було близько 3500 книг [8, с.203]. При цьому легко зауважити, що вже у другій половині XVII століття помітно зменшується число перекладів книг Святого письма, а значно зростає число їх коментарів. Це означає, що зросло число вчених, які могли коментувати Святе Письмо, з одного боку, а з другого, що у суспільстві зросло зацікавлення до такого тлумачення, у ньому була потреба. Якщо в XVI – першій половині XVII ст. книг Святого письма було 36, то у другій половині XVII ст. їх стало лише 18, а число коментарів до них відповідно 89 і 127. Значно зросла у бібліотеці кількість книг з історії – біблійної, церковної, політичної, а також книг з літератури, географії, риторики, поезики, граматики, кількість лексиконів, книг з медицини, математики, астрономії. Можна сміливо припустити, що значна їх частина друкувалася на лаврському верстаті. У такій думці утверджує практика праці друкарні першого десятиліття: із перших 10 книг лише 2 богослужбові, коли врахувати першу молитву «Часослов», решта ж – просвітницькі та морально-повчальні.

Велике піднесення друкарня переживала в часи митрополита Петра Могили. Як відомо, він розгорнув культурно-просвітницьку діяльність, спрямовану на розвиток науки, освіти, зміцнення позицій православної церкви в Україні. Учений гурток Лаври, куди з'їхалися кращі на той час уми України, та створена Петром Могилою Києво-Могилянська колегія утворили в першій половині XVII століття монолітний культурно-моральний стрижень, на якому мало триматися культурно-національне відродження українського народу і формуватися його самосвідомість.

На початку 1640-х років друкується низка віршів і панегіриків, які прославляють чесноти й добрі справи Петра Могили: 1632 р. «Евхаристиріон або Вдячність» – привітання від братської школи та «Гімнологія» – вітання від друкарні Лаври; у 1633 – «Евфонія». Київське братство вітає Могилу-митрополита «Мнемозиною слави», а 1637 р. на його честь видрукувані «Фелікс комета» Тишкевича та «Аврора». Своєрідний тодішній культ Петра Могили, створений виданнями Лаврської друкарні, можна пояснити великим суспільним резонансом його справи – відкриттям першої вищої школи в Києві на зразок європейських університетів, його зусиллям на створення спільного українського патріархату, відокремленого від Риму і від Москви. Прославляння цього невтомного державного, церковного та культурного діяча, його заслуг перед суспільством і церквою увінчує твір Йосипа Каллимона «Поновлений смуток по похороні ясновельможного отця Петра Могили, архієпископа», опублікований 1646 р.

З погляду моральної та політичної ситуації в країні, стану розбрату, аморальності навіть серед найвищої церковної ієрархії таке прославляння заслуг однієї людини – в даному випадкові Петрові Могили, його діяльності на користь суспільного блага мало виховне значення, побуджувало до наслідування його звитязних вчинків.

Співпраця Могили з друкарнею Лаври принесла плідні результати. У його часи переважає серед видань друкарні література правово-виховна, морально-етична, особливо ж твори, спрямовані на поглиблення православної віри, впорядкування церковної обрядності, догматів, зміцнення церкви. Насамперед сюди зараховуються «Требник» і підготовлений до друку «Катехизис». У «Літосі» (1641), подібно як і в заповіті, Петро Могила пояснює заснування вищої школи в Києві нагальною суспільною потребою – «оскільки йде занепад побожності в народі руським, бо жодного навчання й наук не мали». У творі багато повчальних моментів, в яких автор виступає проти зловживань, осуджує аморальність священників.

1632 р. видано «Синопис або короткий список прав і т.д. народів руському», «Спанотезис», «Тренос», а також «Євангеліє учительне» (1637). Поряд з цими творами стоїть «Екзегезис» Сильвестра Косова, який захищає Петра Могилу від звинувачень у еретизмі, протестантизмі, переконує, що в Русі потрібні школи з латинською мовою викладання, обґрунтовує їх необхідність обставинами політичного та культурного розвитку. Знання латинської мови необхідне не лише освіченим людям, що посвятили себе служінню науці, а й кожному громадянину, «щоб не дивився русин як каня, витріщивши очі, на суддю, на посла», а «щоб тобі тої манни вільних наук не боронено, ...твої потомки в батьківській вірі одіаментовані – ораторсько, філософськи, юридично – по сеймах, трибуналах, земствах... дискусіями прославляться; твої практики у всіх судах домагатимуться справедливості, і не забудуть акуратно щодень пильнувати своїх справ» [8, с.91].

1635 р. вперше польською мовою видано у друкарні Лаври «Патерик», підготовлений Сильвестром Косовим за дорученням Петра Могили. При архімандриті Інокентіїв Гізелі опубліковано 1661 р. повний слов'янський текст Патерика з портретами Святих, а 1675 р. ця книга видана латинською мовою. Нині слід наголосити, що цьому творові належить особливе місце серед морально-етичних видань Лаврської друкарні. Перша частина Патерика – 10 житій святих мужів (від Феодосія до Ісаака Затворника) написана Нестором; другу частину – 13 житій (від Микити Затворника до Спиридона й Никодима) написав Полікарп Чорноризець. При виданні слов'янського тексту ще дописані кілька житій, особливо багато додано моральних повчань до житій преподобних старців. Частина третя – 9 житій (від Євстратія Постника до Ніфонта) написана Володимирським єпископом Симоном. Вона містить особливо багато моральних настанов та повчань.

При Інокентії Гізелі здійснене й друге видання Патерика (1678). Втретє книга опублікована при Йоасафі Кроковському (1702), також у слов'янському варіанті [5, с.70].

Значення морально-етичних видань Лаври підсилює той факт, що від часу свого заснування друкарня не була комерційним закладом, який би мав приносити прибутки

монастирській скарбниці. Вся діяльність закладу підпорядкована насамперед просвітницькій роботі, праці на культурно-освітній ниві – своїми виданнями Лавра навчала й виховувала широкі суспільні верстви, її діячі робили це на кращих зразках церковної та вітчизняної державної історії, на традиціях культурного життя.

Аналіз видань друкарні за перші 50 років її діяльності свідчить, що видавнича справа лаврського гуртка була переважно спрямована на виховання й просвітництво. Порівняно незначний відсоток серед видань становили книги Святого Письма (Євангелія, Біблія) та богослужбові (Устав, Мінеї, Октоїх, Требник, Тріодь тощо). Із творів Отців Церкви видавались, як правило, повчання, особливо Йоана Золотоуста, Василя Великого, Йоана Богослова, а також твори Єфрема Сирина, Григорія Богослова, Йоана Дамаскіна, Теодорета Блаженного. Видрукувано багато повчань і промов духовного та світського змісту, тлумачення на пророка Даниїла, Псалтир, повчання апостолів, а також Четьї-Мінеї.

Серед повчальної літератури виділяються твори випускника колегії Йоаникія Галятовського. Як стверджує В.Крекотень, Йоаникія Галятовський є представником латино-польської проповіді в Україні [3, с.20–25]. Його твір «Ключ розуміння», до якого додана «Наука про спосіб складання проповіді» видано 1659 р. Гомілет переконаний, що церковна проповідь повинна не лише утверджувати мирян у вірі, морально настановляти їх, а й виховувати в них патріотичні почуття. На відміну від греко-слов'янської проповіді, що була витягом із біблійного тексту, латино-польська проповідь побудована так, що біблійний текст становить лише певну канву. Приклади моральних повчань беруться з літератури, з історії, реального життя. Особлива увага приділена моральному вихованню, засади християнської моралі пристосовуються до насущних потреб сьогодення. Йоаникія Галятовський навчає, що вірний повинен не лише молитися, а й при потребі стати на захист віри, батьківщини, давати пожертви на церкву, на шпиталі, викуповувати полонених з неволі – за такі й подібні вчинки він буде спасений і щасливий.

Саме Йоаникія Галятовський започаткував включення до проповіді оповідань про гідні, благородні вчинки людей, про громадянські та патріотичні подвиги. Він також навчає, що в проповіді слід викривати соціальне зло, несправедливий суд, підлабузництво, хабарництво, поклоніння перед багатими та нечестивими людьми. У «Ключі розуміння» можна прослідкувати, що пошани гідні люди чесні й справедливі. У книзі «Гріхи розмаїтї» (1685) прозвучала особлива увага до гідності людини. Приниження людської гідності, зокрема гординю, письменник вважає найважчим людським гріхом.

Протягом XVII ст. у друкарні видано багато історичних книг. Таке розмаїття тематики зумовлене обставиною, що тодішні видання друкованих книг Лаври залежали від архімандритів та соборної братії, вони вирішували питання про їхню тематичну спрямованість. Оскільки гурток учених Лаври мав на меті просвітницьку місію серед широких мас, то й видання у переважній більшості служили їй.

Привернути увагу до зіпсованості тогочасного суспільства, поправити його моральні засади мала на меті книга Інокентій Гізеля «Мир з Богом чоловіку», яка посіла почесне місце серед морально-етичних видань Лаври (1661). Основний зміст книги вже висвітлений у численних публікаціях [2; 7], тому варто наголосити, що вона символізує переверот не лише в діяльності друкарні, а й у морально-етичній тематиці. Тут вперше прозвучала увага до звичайної, грішної простої людини, наголошена її моральна цінність і гідність, високо оцінені її розум і совість, визнане право на самостійний вибір. Звичайна людина в праці не принесена в жертву абстрактному становому чи релігійному обов'язкові, а визнана відповідальною за свої вчинки, за своє життя, у першу чергу перед своєю совістю.

«Мир з Богом чоловіку» заклав підвалини новочасної моралі в етичному вченні України, продовжуючи гуманістичні традиції братських шкіл. Ця мораль базувалася на повазі до людини, до її розуму й гідності на визнанні права людини на глибокі почуття, інтимні переживання. У суспільній свідомості України утверджувалося право на розвиток людської особистості, свобода людини голосно декларувалася.

Григорій Скворода, продовжуючи традицію, започатковану виданнями Лаври, вивищив людину як «істинного чоловіка», визнаючи її право порівнюватися з Богом, бо вона сотворена на образ і подобу Бога. Скворода переконував, що власними вчинками, усім своїм життям людина повинна утверджувати цю біблійну істину.

Список використаних джерел

1. Грабович Г. До ідеології Ренесансу в українській літературі. «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного» Касіяна Саковича / Г. Грабович // Україна XVII ст. між Заходом і Сходом Європи. Матер. 1 українсько-італійського симпозіуму 13-16 вересня 1994 р. – К.-Венеція : Арт-Ек, 1996. – С. 277–297.
2. Кашуба М. В. Принцип раціональної моралі у творі І.Гізеля «Мир з Богом чоловіку» / М. В. Кашуба // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 31–36.
3. Кречотень В. І. Оповідання Антонія Радивиловського / В. І. Кречотень. – К. : Наукова думка, 1983. – 406 с.
4. Митура О. Вінок чеснот / О. Митура // Українська поезія XVII ст. Перша половина. Антологія. – К. : Радянський письменник, 1988. – С. 87–92.
5. Описание Киевопечерской лавры. Соч. Евгения Болховитинова. – К., 1826. – 286 с.
6. Паславський І. Між Сходом і Заходом. Нариси з культурно-політичної історії української церкви / І. Паславський. – Львів : Стрім, 1994. – 142 с.
7. Перетц В. Н. Исследование и материалы по истории старинной украинской литературы XVI – XVIII веков / В. Н. Перетц. – М.-Л. : Наука, 1962. – С. 184–188.
8. Jablonowski A. Akademia Kijowsko-Mohylanska. Zarys historyczny / A. Jablonowski. – Krakow, 1899-1900. – 267 s.

Стаття надійшла до редакції 1 лютого 2011 року